

konuda bilgi verme amacındadır. Yine de eser, medeniyetlerin farklı bir şekilde birbirleriyle diyalogunun olabileceğini belirtmesi açısından önemlidir.

et-Tefâsîrü'l-muhtasara: itticâhâtuhâ ve menâhicuhâ

Muhammed b. Râşid b. Muhammed el-Bereke

Riyad: Camiatü'l-Melik Suud, Kürsiyyü'l-Kur'âni'l-Kerim ve 'Ulumih, 1436, 987 s.

*Zakir DEMİR**

İslâmî ilimlerin birçok alanında daha önce yazılmış olan geniş eserlerin ihtisar edilerek yeniden düzenlendiğine çokça rastlanır. Bunun dışında ilk başta kısa ve veciz olarak yazılan eserler de bulunur. Terimbilim açısından konuya bakılacak olursa “muhtasar” veya “ihtisar” terimlerini tefsir ve diğer ilimlerle “müşterek aslı terim”; “et-tefsîru'l-muhtasar” terimini ise tefsir ilminin aslı terimleri içerisinde mütalaa etmek mümkündür. İlk dönem müfessirleri, tefsirlerini yazarken daha çok “müşkil” ya da manası kapalı olan kelimeler üzerine yoğunlaştıkları için tefsirlerinin kısa ve vecîz olduğu bilinmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise kelimeler, fıkıh, tasavvuf gibi disiplinlerde tartışılan ve bu ilimlerde yaygın olarak kullanılan terimlerle tefsir yazmışlardır.

Günümüz araştırmacılarında, kısa ve özlü tefsir yazımına yönelik bir eğilimin olduğunu söylememiz mümkündür. Bu sebeple tefsir ilmi başta olmak üzere tüm İslâmî ilimlerde sayıları gittikçe artış gösteren muhtasar eserlerin şekil ve içerik bakımından tanıtılması, son derece bâkir bir alan olarak karşımızda durmaktadır. Türkiye’de TDV İslâm Ansiklopedisinin “muhtasar” maddesi pek çok alandaki eserlerin tanıtımı için iyi bir başlangıç olmuştur. Aşağıda tanıtımını yapacağımız, doktora tezi temelli eser de bu alanda dikkate değer bir eserdir. Eserin tanıtımına geçmeden önce alana dair Muhammed b. Râşid el-Bereke’den önce ve sonra ihtisar meselesini nazârî olarak ele alan çalışmalardan bazılarını ismen şöyle sıralamak mümkündür.

1- Ali b. Sa’îd b. Muhammed el-’ Amri, *el-İhtisar fi’t-tefsir: dirase nazariyye ve dirase tatbikiyye ala muhtasaray: İbn Ebu Zemenin li-tefsiri Yahya b. Sellam ve'l-*

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, zakirdemir56@hotmail.com

Begavi li-tefsiri's-Sa' lebi, Camiatü'l-Melik Suud Kürsiyyü'l-Kur'âni'l-Kerim ve 'Ulumih, Riyâd 1436, 333 s.¹

2- 'Abdullah b. 'Abdül'aziz el-Mudeymîg, *Muhtasaru Tefsiri Yahya b. Sellâm li-Muhammed b. Ebu Zemenîn min eveeli'l-kitâb ilâ âhiri sureti Âl-i İmrân tahkîken ve diraseten* (daş. Prof. Dr. Nâsır b. Süleymân el-' Umer), Câmi' atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Külliyyetü Usûli'd-Din, Riyâd 1410/1989.

3- 'Abdülganî Ahmed Cebr Müzhir, "Kavâ' idu'l-ihtisârî'l-menheci fi't-te'lif", *Mecellütü'l-Bühûsü'l-İslâmiyye*, 1421/2000, sayı: 59, s. 337-376.

4- İsmail Durmuş, Abdulhamit Birışık, Mehmet Efendioğlu, Eyyüp Said Kaya, İlyas Çelebi, Casım Avcı, "Muhtasar", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 57-64.

5- Nidâl Habîb es-Sâ' idî, et-Tefâsiru'l-muhtasara-dirâse fi'l-menhec (Celâleyn ve Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim li-Şubber ünmüzece), *Mecelletü'l-Üstâz*, 1434/2013, sayı: 204, s. 203-234.

Tanıtımını yapacağımız bu kitap giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, önemi, planı, metodu, konuyu seçme sebebi gibi girizgâh kabilinden konular ele alınmıştır. Yazar, mukaddimesinde kitabının doktora tezi olarak sunulduğu gibi basıldığını, herhangi bir güncelleme veya ilavelerde bulunmadığını ifade etmektedir (s.5). Birinci bölümün başlığını "et-Tefâsîrî'l-Muhtasara" (Muhtasar Tefsirler) şeklinde isimlendirmiş ve bu bölüm başlığını da kendi içerisinde altı fasla ayırarak zikretmiştir. Birinci fasılda "et-tefâsîrî'l-muhtasara" ve bununla ilintili diğer terimlerin ta'rifine, bir tefsirin muhtasar olduğuna hükmetmek için kurallara, muhtasar tefsir ile Kur'ân kelimelerinin tefsiri arasındaki farkına yer vermiştir. İkinci fasılda matbu', mahtût ve mefkûd olan muhtasar tefsirlerin bibliyografyasına; üçüncü fasılda "et-tefâsîrî'l-muhtasara"da takip edilen ihtisar metotlarına; dördüncü fasılda "muhtasar tefsirlerin" Mushaf'ın kenarlarında basımına, Süyûtî (ö. 911/1505), Muhammed 'Alî es-Sâbûnî, Muhammed Kerîm Râcih, Salah el-Hâlidî gibi tek bir muhtasarın birden fazla tefsiri ihtisar etmesine yer vermiştir. Ayrıca bu fasılda Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Sâlih Ahmed Rızâ tarafından telif edilen *Muhtasaru Tefsiri't Taberî* gibi birden fazla müellifin beraber ihtisar etmesini ve muhtasarın

¹ Bu kitapta teorik bilgiler olarak addedilen "ihtisâr" teriminin mefhûmu, ihtisar eksenli görüşler, ihtisar sebepleri, çeşitleri, şartları, faydaları, eksiklikleri, kitapları ve ihtisar yapanların tasnifleri ele alınmaktadır. Pratikte ise kitabın adından da anlaşılacağı üzere sadece iki kitap ele alınmıştır.

asıl metne katkısını konu edinmiştir. Beşinci fasılda mutekaddimûn ile mu'âsırların muhtasarlarının mukayesesine; altıncı fasılda ise kimileri tarafından muhtasar olarak addedilse bile muhtasar değil de “asıl metin” olarak şöhret kazanan tefsirlerin bibliyografyasına yer vermiştir. İlerleyen sayfalarda altıncı faslın önemine binaen tekrar temas edilecektir.

İkinci bölümde “bir başka tefsirin muhtasarı olan tefsirlerin” metotları ele alınmıştır. Bu bölüm başlığı da kendi içerisinde iki fasla ayrılmıştır. Birinci fasılda İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Kurtubî (ö. 671/1273), Hâzin (ö. 741/1341), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Şevkânî (ö. 1250/1834) olmak üzere “birden fazla muhtasarı bulunan” 5 tane tefsire; ikinci fasılda gerek klasik gerekse modern dönemde “tek bir muhtasarı” bulunan tefsirlere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise ibtidâen bir başka ifadeyle “muhteva” yönüyle muhtasar tefsirleri konu edinmiştir. Bu bölüm başlığını da kendi içerisinde iki fasla ayırmıştır. Birinci fasılda mutekaddimûn müfessirlerden Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*'i, Ebü'l-Meâlî Mu'inüddin Muhammed el-Îcî'nin (ö. 905/1500) *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Şur'ân*'ı ve Mahallî (ö. 864/1459) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tefsîrü'l-Celâleyn*'i konu edinmiş, ayrıca modern dönemde gerek birtakım komisyon ve editör çalışmaları olarak gerekse de ferdi olarak yapılan muhtasar tefsir addedilebilecek olanlara yer vermiştir. Sonuç bölümünde ise ulaştığı neticeleri maddelemiş ve bazı önerilerde bulunmuştur.

Muhammed el-Bereke'ye göre “et-tefsîru'l-muhtasar” terimi “Kur'ân-ı Kerîm'in manalarını az lafız ve vecîz ibarelerle açıklamak (بيان معاني القرآن الكريم) «بعبارة وجيزة وألفاظ قليلة» demektir. Bu tanıma göre kelîmâtü'l-Kur'ân, irâbu'l-Kur'ân ve garîbu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimleri eserleri tüm âyetleri konu edinmemeleri yönüyle “et-tefsîru'l-muhtasar” terimi içerisinde mütalaa edilemez (s.34-36). Ona göre muhtasar tefsirler temelde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi muhteva yönünden muhtasar olan tefsirler (مختصرة بذاتها/ابتداء) olup bu türün “muhtasar” olarak addedilmesi birtakım subjektif değerlere göredir. el-Bereke, bir tefsirin muhteva yönünden muhtasar olup olmadığı meselesi için - Celâleyn tefsiri gibi harf sayısında dahi Kur'ân'ın metni muvazenesinde olup - muhtasar olduğu hususunda ittîfak/icmâ olan tefsirleri ölçüt olarak ele almayı teklif eder (s.32). Bu tür tefsirlerde, okuyucuyu tekrara boğmamak adına genellikle çok sayıda rumuz kullanılır (s. 71-74). İkincisi bir başka tefsirin muhtasarı olan tefsirlerdir (مختصرة من غيرها) (s.27). Ona göre bu ikinci türün muhtasar olarak isimlendirilmesi asıl metne göre (nisbî) olup tek ölçütü, bir başka eserin ihtisarı olup olmadığına teyit edilmesidir (s.30). el-Bereke, tespit ettiği muhtasar tefsirlerin bibliyografyasına yer

verir. Ekteki tabloda üst sütunlarda tespit ettiği, alt sütunlarda ise tanıtımını ve metodunu ele aldığı tefsirlerin nicelik analizi yer almaktadır.

Muhammed el-Bereke'nin Tespit Ettiği ve Tanıtımını Ele Aldığı Muhtasar Tefsirlerin Nicelik Analizi				
		Matbu (Basılı)	Mahtût (Yazma)	Mefkûd (Kayıp)
Muhteva Yönünden Muhtasar Tefsirler	Tespit Ettiği	27	4	6
	Ele Aldığı	7	0	0
Bir Tefsirin Muhtasarı Olan Tefsirler	Tespit Ettiği	41	32	30
	Ele Aldığı	35	0	0

Ekteki tabloda açıkça görüleceği üzere el-Bereke gerek muhteva gerekse de nisbi olarak muhtasar addedilen tüm tefsirleri ele almamıştır. Çalışmasında ayrıca tamamlanmamış veya orijinal metin olarak meşhur olduğu hâlde vakiada muhtasar olan tefsirlerin metot ve tanıtımını da ele almamıştır.

Muhammed el-Bereke, çalışmasında müfessirin mukaddime, hâtime veya başka kitaplarında tefsirinin “bir başka tefsirin muhtasarı” olduğunu tasrih ettiği altı tefsirden; müfessirin tasrih etmediği hâlde başka tefsirlerle ilişkilendirilen sekiz eserden söz eder. Konunun önemine binaen sözü edilen tefsirleri ve ilişkilendirilen tefsirleri aşağıda tablo haline getirdik.

Müellifin "Muhtasar" Olduğunu Tasrih Etmediği veya Tasrih Ettiği Hâlde Müstakil Bir Tefsir Olarak Meşhur Olan Tefsirler		
Sayı	Müfessirin ve Tefsirin İsmi	İlişkilendirilen Tefsir ve Müellifin Adı
1	Hâzin (ö.741), Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl	el-Begavî (ö. 516/1122), Me'âlimü't-tenzîl
2	Nizâmeddin en-Nisâbü'rî (ö.730/1329), Garâ'ibü'l-Kur'ân regâibü'l-furkân	Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Mefâtihü'l-ğayb

3	Ebü Zeyd es-Seâlibî (ö. 875/1471), el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Şur'ân	İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), el-Muharrerü'l-veciz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz
4	Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), ed-Dürrü'l-mensûr	Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), Tercümânü'l-Kur'ân
5	Ahmed b. Muhammed es-Sâvî (ö. 1241/1825), Hâşiyetü's-Sâvî 'alâ Tefsîri'l-Celâleyn	Süleyman el-Cemel (ö. 1204/1790), el-Fütühâtî'l-İlâhiyye
6	eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), Fethu'l-kadîr	Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), ed-Dürrü'l-mensûr
1	Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri (ö. 280/893), Tefsîru kitâbillahi'l-'azîz	Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Tefsîru Yahyâ b. Sellâm
2	el-Begavî (ö. 516/1122), Me'âlimü't-tenzîl	es-Sa'lebi (ö. 427/1035), el-Keşf ve'l-beyân
3	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Muğnî fî tefsîri'l-Şur'ân
4	Nâsirüddin el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl	ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), el-Keşşâf 'an hâkâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eġâvil fî vücûhi't-te'vîl
5	Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Medârikü't-tenzîl ve hâkâ'iku't-te'vîl	ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), el-Keşşâf 'an hâkâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eġâvil fî vücûhi't-te'vîl
6	Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tefsîrü'l-Şur'âni'l-'azîm	Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923), Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân
7	eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), Fethu'l-kadîr	Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273), el-Câmi' li-ahkâmi'l-Şur'ân
8	Sıddık Hasan Han Kannucî (ö.1307/1890), Fethu'l-beyân fî maġâsidi'l-Şur'ân	eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), Fethu'l-kadîr

el-Bereke, tabloda yer alan on altı tefsirin başka tefsirlerle ilişkilendirilmesine binaen dört tane âmilden söz edilebileceğini ifade eder: (a) İhtisar teriminin mefhûmuna yaklaşım, (b) Müfessirin ilişkilendirilen tefsire dayandığını sarahaten ifade etmesi ve ondan çok fazla nakilde bulunmuş olması, (c) Müfessirin ilişkilendirilen tefsiri kapalı bir üslupla ifade etmesi nedeniyle onun muhtasarı olup olmadığının ihtimalli olması, (d) Te'lifte ihtisarın ayıp olarak addedilmesi (s.107-129).

Sonuç adına şunları söyleyebiliriz

1- el-Bereke, muhteva bakımından muhtasar addedilen tefsirlerden 7, nisbî olarak muhtasar sayılanlardan 35 olmak üzere 42 tefsirin tanıtımı ve metodunu ele almıştır.

2- Muhtasar tefsirleri muhteva (et-tefsîru'l-muhtasar ibtidâen) ve nisbî (et-tefsîru'l-muhtasar min gayrihâ) olarak ikiye ayırması ve çalışmasını ana hatlarıyla bu anlayışın üzerine kurması yönüyle başarılı olduğu söylenebilir.

3- Çalışmada, tamamlanmamış ya da sadece bazı cüzleri veya ahkâma münhasır yazılan muhtasar tefsirlerin metodları ve tanıtımları ele alınmamıştır. el-Bereke'nin eksik bıraktığı bu hususlar ihtisar geleneğinde yeni yapılacak çalışmalarla, projelerle tamamlanabilir.

4- Yüksek lisans veya doktora tezlerinde araştırmacıların bulgu, yorumlama, değerlendirme ve ulaştıkları yeni sentezlerini objektif bir bakış açısıyla ortaya koymaları ve mezhebî aidiyetlerini ve ideolojilerini tezlerine yansıtılmaları beklenmektedir. Muhammed el-Bereke'nin Mu'tezile, Zeydiyye, Şîa, Havâric, İbadiyye ve Gulat-I Şîa gibi fırkaların tefsirlerini ve dolayısıyla ihtisarlarını ele almamış olması ve bunları ehl-i bidat olarak addetmesi ile ideojisini tezine açıkça yansıttığı görülmektedir. Çalışmanın bu hâliyle de -en azından Ehl-i Sünnet tefsir ihtisar geleneğinde- araştırma yapmak isteyenlere yol haritası çizme konusunda başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

5- Türkiye'de ilahiyât alanında ihtisar geleneğini konu edinen herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Muhammed el-Bereke'nin doktora tezi olarak hazırladığı bu çalışması, tefsir alanında muhtasar tefsirlerin metodlarını tanıma babından önemli bir çalışma olup gerek tefsir gerekse diğer İslâmî ilimlerde ihtisar geleneğini konu edinecek çalışmalar için bir mukaddime mesabesinde olduğunu ifade edebiliriz.

6- Tefsir ilminde ihtisar geleneğini konu edinen bu çalışmanın, tekrarlara girmemesi ve muhteva yönünden “efrâdını, câmi’, ağyârını mâni” olması beklenirken yer yer gereksiz uzatmalar ve tekrarlardan kurtulamadığı görölmektedir.

7- el-Bereke, bu çalışmasını son derece sade bir üslupla hazırlamıştır.